

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AZINLIKLAR VE ETNİK GRUPLAR Kimlik, Etnisite, Kùltür

Editör

Doç. Dr. Yelda Tutar Serter

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AZINLIKLAR VE ETNİK GRUPLAR -Kimlik, Etnisite, Kültür-

Editör: Doç. Dr. Yelda Tutar Serter

Tesam Kitaplığı No.: 14
ISBN: 978-605-71746-7-3
E-ISBN: 978-605-71746-6-6
Basım Sayısı: 1. Basım, Mart 2023

© Copyright 2023, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir.
Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.
Nobel Akademik Yayıncılık, 2011 yılından beri "tanınmış uluslararası yayınevi" statüsündedir.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Bahar Yanbolulu -baharyanbolulu@nobelyayin.com-
Yayına Hazırlayan: TESAM

Kapak Tasarım: Mervin Selda Adal -mervin@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Asiltürk -mehtap@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Tutar Serter, Yelda.

Geçmişten Günümüze Azınlıklar ve Etnik Gruplar -Kimlik, Etnisite, Kültür- / Editör: Yelda Tutar Serter

1. Basım, XIV + 282 s., 16,5x24 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN: 978-605-71746-7-3

E-ISBN: 978-605-71746-6-6

3 ADET ANAHTAR KELİME RİCA EDİYORUM

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA

Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65

Sipariş: siparis@nobelyayin.com- E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan, Nezih, Odak, Pandora, Prefix, Remzi

Baskı ve Cilt: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. Anonim Şirketi / Sertifika No.: 46519

Beytepe Köy Yolu No.: 3 06800 Bilkent-Çankaya/ANKARA

BÖLÜM YAZARLARI

1878 BERLİN KONFERANSI VE ANTLAŞMASI'NIN BÜYÜK GÜÇLERİN OSMANLI DEVLETİNDEKİ AZINLIK POLİTİKALARI İŞİĞİNDA DEĞERLENDİRİLMESİ

F. Begüm Yıldızeli - Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
begum.yildizeli@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6312-8405

OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIKLAR VE EKONOMİK UĞRAŞLARI

Seçil Şenel Uzunkaya - Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İYBF, Uluslararası Lojistik Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-9750-021X secilsenel@medipol.edu.tr

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI HARİCİYESİNDE GÖREV ALAN ÜST DÜZEY GAYR-İ MÜSLİM MEMUR VE DİPLOMATLAR (1876-1908)

Ali Demirel - Arş. Gör. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü
ali.demirel@izu.edu.tr ORCID: 0000 0002 3638 8946

ÇARLIK RUSYA'NIN GÖÇ POLİTİKASINDA ERMENİLER

İlknur Koç Çiftçi - Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı Soykırım Doktora Öğrencisi,
gozutok65@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7749-1766

LOZAN KONFERANSI MÜZAKERELERİNDE EKALLİYETLERİN (MUTABIK) MÜBADELESİ MEVZUUNDA FENER PATRİKHANESİ MESELESİNİN MÜNAKAŞASI VE TBMM HÜKÜMETİ TARAFINDAN İSTANBUL'DA İKÂMETİNE (MECBURİ) MÜSAADE EDİLMESİ

Bülent Atalay - Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı

19. YÜZYILDA BAZI İNGİLİZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BİR OSMANLI MÜSLÜMAN ETNİK UNSURU OLARAK KÜRTLER

Muhsin ÖNAL - Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü muhsinmengusoglu@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3329-3471

ERMENİ AZINLIK LİSELERİNDEN MEZUN GENÇLERİN ÜNİVERSİTE TERCİHLERİNİN YÖNETSEL BAKIŞ AÇISI İLE İNCELENMESİ

Meri Taksi Deveciyan - Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF, UTC Bölümü,
m.taksideveciyan@iku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9206-0315

Aras Yolusever - Arş. Gör., İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
a.yolusever@iku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9810-2571

TÜRKİYE’DE GÜNCEL AZINLIK DENEYİMİNİ ANLAMADA SİYASİ ANTROPOLOJİK BİR YAKLAŞIM DENEMESİ: ETNİK GRUPLARIN DEĞİŞKEN DENEYİMLERİ

Hande Sözer - Dr. Öğr. Üyesi - Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kuzey Kıbrıs Kampüsü
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Programı hsozer@metu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7288-5192

TÜRKİYE’DE ETNİSİTENİN DİNDARLIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Ahmet Fidan - Dr., Adıyaman Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
ahmetfidan@adiyaman.edu.tr ORCID: 0000-0002-8992-6875

“BİZ” VE “ÖTEKİ” AYRIMINDA TÜRKİYE’DEKİ UYGURLAR: SORUNLARI VE DEVLETİN UYGURLARA YAKLAŞIMI

Ayşe Çiçek - Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
aysecicek@medipol.edu.tr

AZINLIKLARI İZLEMEK: POPÜLER KÜLTÜR YAPIMLARINDA TARİHSEL AZINLIKLARIN ESTETİK TEMSİLİ

Okan Gülbak - Öğr. Gör., İstanbul Ticaret Üniversitesi ogulbak@gmail.com

TÜRKİYE’DEKİ GAYRİMÜSLİM GÜRCÜ TOPLULUKLARI ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ

M. Emir Fidan - Arş. Gör., İstinye Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü emir.fidan@istinye.edu.tr emirfidan@yahoo.com

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE BİR KAFKAS HALKI: KARAPAPAK TÜRKLERİNİN ÖZBİLİNCİNİN YANSIMASI OLARAK AŞIK ŞENLİK VE SİYASAL- KÜLTÜREL KİMLİK MESELESİ

Aykut Karahan - Dr., Bağımsız Araştırmacı aykutkarahan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8566-6770

TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE YABANCI VE AZINLIK OKULLARI

Lütfi Arslan - Dr. Yozgat Millî Eğitim Müdürlüğü, lutfiarslan1979@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5844-7732

Kitapta yer alan bilgi ve görüşler sadece sorumlu bölüm yazarlarının görüşlerini ifade etmektedir. Yazarlar, kaynaklara yapılan atıflar ile referanslarının ve bibliyografyasının doğruluğundan sorumlu olmaktadır. Herhangi bir eksik, yanlış ya da üçüncü tarafların haklarının olası ihlalleri için sorumluluk yazara aittir.

ÖN SÖZ

Türkiye’de azınlık meselesi üzerinde uzun yıllardır tartışılan konulardan biridir. Bu tartışmalar beraberinde zengin bir birikimle hazırlanan çalışmalar ortaya koymuştur. Tarihsel süreç içinde gerek Osmanlı Devleti’nde gerekse Türkiye’de yaşayan gayrimüslim unsurlar hakkında yapılan çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Yayınların çeşitliliği ve konuya duyulan ilgi konunun güncelliğini sürdürmesine de katkı sağlamaktadır.

Konunun bahsi geçen grupları sadece siyasi değil eğitim, hukuk, sosyal ve diğer alanlarda da etkilediği açıktır. Asırlar boyunca birçok farklı medeniyet, din, kültür ve etnik gruba ev sahipliği yapmış ve yapmakta olan Türkiye’de bu çalışmaların hız kesmeden devam edeceği de bir gerçektir. Türkiye coğrafyasının tarihsel süreçte birçok farklı kültüre tanıklık etmesi ve bu kültürlerin bir arada yaşıyor olmaları bu çalışmaların önemini arttırmaktadır.

Geçmişten Günümüze Azınlıklar ve Etnik Gruplar (Kimlik, Etnisite, Kültür) isimli kitap mevcut literatüre farklı konularla ve bakış açılarıyla katkı sunmayı hedeflemektedir. Osmanlı Devleti’nden başlayarak günümüze kadar gelen süreçte azınlıklar ve farklı etnik grupların durumlarının ortaya konulduğu çalışmalarla oluşturulan kitap aynı zamanda etnisite ve kültür bağlamında da çıkarımlar yaparak konunun çeşitlendirilmesini sağlıyor. Azınlıklar ve etnik gruplar sorusunu neden ve sonuçlarıyla birlikte tarih, sosyoloji, eğitim ve sanat gibi disiplinler çerçevesinde tartışan yazıların literatüre katkı sağlayacağını umut ediyor her bölümde farklı bir konu ve bakış açısının yer aldığı disiplinler arası çalışmalarıyla kitaba katkı sağlayan tüm yazarlara teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Yelda Tutar Serter

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM YAZARLARI	iii
ÖN SÖZ	v
1878 BERLİN KONFERANSI VE ANTLAŞMASI'NIN BÜYÜK GÜÇLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ AZINLIK POLİTİKALARI İŞİĞİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ	1
F. Begüm Yıldızeli	
Giriş.....	1
Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıklara ve Büyük Devletlere genel bir bakış	2
Viyana Kongresi'nden Berlin Antlaşması'na kadar olan süreçte Rusya'nın azınlık politikaları	5
İngilizlerin Osmanlı'da yaşayan azınlık politikalarının değişimi ve temel özellikleri	7
Almanya, Avusturya ve Üç İmparatorlar ligi oluşumlarının azınlık stratejileri	10
Büyük Güçler perspektifinden Berlin Antlaşması'nın sonuçları	12
Sonuç.....	15
Kaynakça.....	16
OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLAR VE EKONOMİK UĞRAŞLARI	19
Seçil Şenel Uzunkaya	
Öz	19
Giriş.....	20
Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Yönetim Stratejisi ve Millet Sistemi	21
Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Yönetim, Sosyal ve Toplumsal Hayattaki Rollerini	23
Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Ekonomik Hayattaki Rollerini ve Ekonomiye Katkıları	25
Sonuç.....	27
Kaynakça.....	28
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE OSMANLI HARİCİYESİNDE GÖREV ALAN ÜST DÜZEY GAYR-İ MÜSLİM MEMUR VE DİPLOMATLAR (1876-1908)	31
Ali Demirel	
Giriş.....	31
II. Abdülhamit'in Gayr-i Müslim Hariciye Nazır ve Müsteşarları	34

II. Abdülhamit'in Üst Düzey Gayr-i Müslim Diplomat ve Temsilcileri.....	42
Sonuç Yerine.....	46
Kaynakça.....	47

ÇARLIK RUSYA'NIN GÖÇ POLİTİKASINDA ERMENİLER 51

İlknur Koç Çiftçi

Özet.....	51
Kafkasya Coğrafyası ve Bölgede Yaşayan Gruplar.....	52
Rusya'nın Ermeni Politikası ve I.Petro'nun Vasiyetnamesi Işığında Rusya'nın Kafkasya'ya Hâkimiyeti	54
Rusya'nın Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi	55
Sonuç.....	59
Kaynakça.....	59

LOZAN KONFERANSI MÜZAKERELERİNDE EKALLİYETLERİN [MUTABIK] MÜBADELESİ MEVZUUNDA FENER PATRİKHANESİ MESELESİNİN MÜNAKAŞASI VE TBMM HÜKÜMETİ TARAFINDAN İSTANBUL'DA İKÂMETİNE [MECBURİ] MÜSAADE EDİLMESİ..... 61

Bülent Atalay

Giriş.....	61
Müzakerelerden Önce İsmet Paşa-Poincare Görüşmesi Ve TBMM Hükûmeti Tarafından Türk Temsilci Heyetine Verilen Talimatta Patrikhanenin Zikredilmeme Hassasiyeti.....	64
Müzakerelerden Önce İsmet Paşa-Poincare Görüşmesi.....	64
TBMM Hükûmeti Tarafından Türk Temsilci Heyetine Verilen Talimatta Patrikhanenin Zikredilmeme Hassasiyeti.....	65
Dr. Nansen'in Raporu Ve Tarafların Mübadele Meselesinde Mutabakata Varmalarında Etkisi	66
İtilaf Devletlerinin Kışkırttıkları Yunanistan'a Karşı Mesuliyet Muhasebelerinden Cesaret Alan Patriğin Tehditleri Ve TTH'nin Tedbir Gayretleri.....	67
İtilaf Devletlerinin Mesuliyet Muhasebelerinin Müzakerelere Yansımaları.....	67
Lord Curzon'un Dâhili Nizamname ve Teamülleri Aşan Kurnazlığı Karşısında İsmet Paşa'nın Tabii Tedbiri.....	68
Lord Curzon'un Cemiyet-i Akvamı Teklifi Ve İsmet Paşa İle Arasındaki " <i>Müthiş Mazlum-Zalim</i> " ve " <i>Muazzam Masum-Günahkâr</i> " Münakaşası.....	72
Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tehditkâr Tavrı ve Venizelos'un Artan Cesareti ..	73
Meletios'un Müphem Tehditleri ve Riyakâr Masumiyet Hesapları.....	74
Mustafa Kemal Paşa'nın Patrikhaneye Dair Tavrı-Türk Temsilci Heyetinin Tedbir Gayretleri ve Rıza Nur-İsmet Paşa İhtilafı	77
Mübadele ve Patrikhane Meselelerinin TBMM'de Münakaşası	78

Mutabakata Yanaşmayan Türk ve Yunan Temsilcilerine Yapılan Teklifler ve Sertleşen Münakaşalar	79
Kendilerine Yapılan Teklife Karşı Türk ve Yunan Heyetlerinin Tavrı	79
Sertleşen Münakaşalar, Muhafaza Edilmek İstenen Ümitler, Karşılıklı Beklenti ve İthamlar	80
Komisyon Başkanlarının Tarafgir Tavırlarının Devamı ve Komisyonların Tespit ve Tavsiyelerinden Sonra Müzakerelerin Tamamlanması	85
Türkiye'nin Takdire Şayan Fedakârlığı ve Yunanistan'ın Tatminsizliğinin Tezahürü: Ekümeniklik Talebi Hadsizliği ve Patrikhane[nin] Meselesinin Hâlli/Hukuki Hâli	90
Sonuç	92
Kaynakça	93

19. YÜZYILDA BAZI İNGİLİZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BİR OSMANLI MÜSLÜMAN ETNİK UNSURU OLARAK KÜRTLER

Muhsin Önal	
Giriş	99
Kürtlerin Kısa ve Kısıtlı Tarihi	101
Osmanlı Devleti'nde Kürt Varlığı	103
Kürtler Hangi Ulusun İzindedir?	106
Kürtlerde Barınma: Ev/Çadır Hayatı	108
Kürtlerin Fiziksel Görünümü ve Giyim Kuşam Tercihleri	110
Doğu'nun Panoraması: Eşsiz Kürt Sofraları	111
Erkeğin Gölgesinde Kürt Kadını	113
Kürtlerin Eşkiyalık Faaliyetleri: Babıali-Kürt-Frenk Üçgeni	115
Seyyahların Gözüyle Ermeni Kürt Münasebeti	120
Sonuç	122
Kaynakça	124

ERMENİ AZINLIK LİSELERİNDEN MEZUN GENÇLERİN ÜNİVERSİTE TERCİHLERİNİN YÖNETSEL BAKIŞ AÇISI İLE İNCELENMESİ

Meri Taksi Deveciyan - Aras Yolusever	
Özet	127
Giriş	128
Ermeni Liselerine Genel Bir Bakış	128
Pangaltı Ermeni Lisesi (1825)	128
Getronagan Ermeni Lisesi (1886)	129
Esayan Ermeni Kız Okulu (1895)	129
Surp Haç Tıbrebank Ermeni Ruhban Okulu (1953)	129

Sahakyan Nunyan Ermeni Lisesi (1966).....	130
Yöntem.....	130
Araştırmanın Amacı ve Sorusu	130
Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	131
Araştırma Yöntemi	131
Geçerlik-Güvenirlik	132
Nitel Araştırma Bulguları	132
Nicel Araştırma Bulguları	134
Sonuç.....	141
Kaynakça.....	142
Ek-1	143

**TÜRKİYE'DE GÜNCEL AZINLIK DENEYİMİNİ ANLAMADA SİYASİ
ANTROPOLOJİK BİR YAKLAŞIM DENEMESİ: ETNİK GRUPLARIN
DEĞİŞKEN DENEYİMLERİ145**

Hande Sözer

Özet.....	145
Azınlık Kavramına Dönemsel Yaklaşımlar	148
Azınlık Kavramına Hukuk, Siyaset Bilimi ve Sosyoloji Yaklaşımları	152
Azınlık Deneyimlerinin İncelenmesinde Siyasi Antropolojik Katkı.....	156
Siyasi Antropoloji Bakış Açısından Türkiye'de Azınlıkların Yerel ve Bağlamsal Deneyimleri Üzerine	159
Azınlıkların İç Çeşitlenmeleri: Azınlık-İçinde- Çoğunluk, Azınlık-İçinde-Azınlık, Çifte Azınlık	159
Azınlıkların İlişkiseliliği: Çoğunluk, Azınlık, Azınlık-içinde-azınlık Üçlemesi....	162
Sonuç Yerine.....	165
Kaynakça.....	167

**TÜRKİYE'DE ETNİSİTENİN DİNDARLIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ.....169**

Ahmet Fidan

Giriş.....	169
Türkiye'de Etnik Gruplar ve Bunlarla İlgili Yapılmış Çalışmalar	170
Teorik Olarak Etnisite ve Din	171
Yöntem.....	173
Veri ve Örneklem.....	173
Değişkenler.....	174
Bağımlı Değişkenler	174

Bağımsız Değişken.....	174
Kontrol Değişkenler	174
Bulgular.....	175
Demografik Özellikler	175
Korelasyon Analizi.....	175
Çok Değişkenli Analiz.....	176
Sonuç.....	179
Kaynakça.....	180

“BİZ” VE “ÖTEKİ” AYRIMINDA TÜRKİYE’DEKİ UYGURLAR: SORUNLARI VE DEVLETİN UYGURLARA YAKLAŞIMI.....183

Ayşe Çiçek

Özet.....	183
Giriş.....	184
Uygurların Türkiye’ye Göçü.....	186
Türkiye’deki Uygurların Yaşadıkları Sorunlar.....	189
Uyum.....	195
Türkiye Devletinin Uygurlara Yaklaşımı	196
Sonuç.....	199
Kaynakça.....	200

AZINLIKLARI İZLEMELER: POPÜLER KÜLTÜR YAPIMLARINDA TARİHSEL AZINLIKLARIN ESTETİK TEMSİLİ205

Okan Gülbak

Özet.....	205
Azınlık Kavramı ve Azınlıkların Tarihsel Arka Planı.....	206
Azınlığı Kavramsallaştırmak.....	206
İmparatorluk, Çağdaşlaşma ve Azınlıklara Karşı Olumsuz Tutumunun Doğuşu.....	206
Cumhuriyet Dönemi, Azınlıkları Tanımak ve Tanımlamak	207
Azınlıklara Ait Çapraz Çalışmalar	208
Tarihsel Azınlıkları İzlemek.....	209
Tarihsel Azınlıkları İzlemek I- Salkım Hanımın Taneleri.....	210
Siyasal Bağlam ve Zaman-Mekân	211
Başat Azınlık ve Anlatı Kahramanları	212
Ön Plana Çıkan Estetik Öğeler ve Unsurlar.....	213
Tarihsel Azınlıkları İzlemek II- Güz Sancısı	214
Siyasal Bağlam ve Zaman-Mekân	215

Başat Azınlık ve Anlatı Kahramanları	216
Ön Plana Çıkan Estetik Öğeler ve Unsurlar	217
Tarihsel Azınlıkları İzlemek III- Kulüp.....	218
Siyasal Bağlam ve Zaman-Mekân	219
Başat Azınlık ve Anlatı Kahramanları	219
Ön Plana Çıkan Estetik Öğeler ve Unsurlar	220
Sonuç Yerine.....	221
Kaynakça.....	222

TÜRKİYE'DEKİ GAYRİMÜSLİM GÜRCÜ TOPLULUKLARI ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ

M. Emir Fidan

Giriş.....	225
Türkiye Gürcüleri: Tarihi Arka Plan.....	226
Erken Dönem: Osmanlı Fethi Öncesi	227
Osmanlı Fethi Sonrası	228
Tanzimat Sonrası ile 6-7 Eylül 1955 Arası Dönem	229
Katolik Gürcüler.....	230
Bomonti Gürcü Katolik Kilisesi	230
Papazköprüsü St. Joseph Gürcü Okulu.....	232
Üsküdar Latin Kilisesi ve Okulu.....	232
Çanakkale Katolik Mektebi	232
Gürcü Yahudileri.....	233
Günümüz: 6-7 Eylül 1955 Sonrası Dönem	233
Sonuç.....	235
Kaynakça.....	235

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE BİR KAFKAS HALKI: KARAPAPAK TÜRKLERİNİN ÖZBİLİNCİNİN YANSIMASI OLARAK AŞIK ŞENLİK VE SİYASAL- KÜLTÜREL KİMLİK MESELESİ

Aykut Karahan

Öz.....	239
Giriş.....	240
Bilinç, Özbilinç (Kendilik Bilinci – Ben İdraki) Nedir?.....	240
Öteki ve Kendini Tanıma.....	242
Kendilik Bilincinin Kültürel ve Siyasal Kimlikte Yansımaları.....	244
Kendilik Bilincinin Siyaset Teorisi Açısından Anlamı Nedir?.....	246
Karapapak/Terekeme Türkleri.....	247

Siyasi Görünüm.....	248
Aşık Şenlik' in Hayatı	251
Kendilik Bilinci Olarak 93 Koçaklaması ve Siyasal – Kültürel Kimlik.....	251
Aşık Şenlik'te Kendilik Bilinci ve Özgüven.....	254
Yöntem.....	256
Bulgular.....	256
Tartışmalar	258
Kaynakça.....	259
TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE YABANCI VE AZINLIK OKULLARI	261
Lütfi Arslan	
Özet.....	261
Giriş.....	262
Türkiye'de Yabancı-Azınlık Okulları	263
Türkiye'de Yabancı-Azınlık Okullarının Tarihsel Gelişimi.....	264
Türkiye'de Faaliyet Gösteren Bazı Yabancı Okullar.....	267
Amerikan Okulları	269
Fransız Eğitim Kurumları	270
İngilizler ile Diğer Devlet ve Milletlerce Açılan Eğitim Kurumları.....	271
Türkiye'de Yabancı-Azınlık Okullarında Yönetim ve Denetim	271
Sonuç.....	274
Extended Abstract	275
Kaynakça.....	278
Ekler	280

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE OSMANLI HARİCİYESİNDE GÖREV ALAN ÜST DÜZEY GAYR-İ MÜSLİM MEMUR VE DİPLOMATLAR (1876-1908)

Ali Demirel

Giriş

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in temelini atmış olduğu "Millet Sistemi", Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman ve gayr-i Müslim nüfusunu teşkilatlandırmıştır. Bu teşkilatlanma aynı zamanda Müslüman tebaa ile azınlık konumundaki gayr-i Müslim nüfusun arasına görünmez bir çizgi çizmiştir. Söz konusu çizgi, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar sosyal ve siyasi anlamda devletin birçok kademesinde Osmanlı gayrimüslimlerini Müslüman unsurlardan ayırmıştır. Gayr-i Müslimler, IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar idari görevlere getirilememiş olmalarına rağmen her zaman Osmanlı sarayıyla irtibatla kalmışlar ve kendi içlerinde aristokrat sınıflar meydana getirebilmişlerdir. Gayr-i Müslimler, Osmanlı Devleti için dönüm noktaları olan Tanzimat ve Islahat Fermanları'ndan sonraki süreçte memur ve idareci olarak devlet hizmetinde bulunmuşlar, Osmanlı bürokrasi kademelerinde yer alarak "Paşa" ve "Vezir" rütbelerini elde etmişlerdir. Hatta gayrimüslimler son dönem Osmanlı bürokrasi ağının en üst kademelerine yükselerek birçok bakanlıklarda görev alıp müsteşarlık yapmışlardır. Öyle ki, Mustafa Reşid Paşa, Mehmet Emin Ali Paşa ve Keçecizade Fuad Paşa'ların Osmanlı olduğu kadar, Ermeni, Rum ve Yahudi asıllı Paşa'lar da o derece Osmanlı kimliği ile bütünleşmişlerdir. Şüphesiz IX. yüzyıl Osmanlı tarihi Müslüman-gayr-i Müslim unsurların müşterek gayretleriyle inşa edilmiştir.

Ele alınan Osmanlı hariciye teşkilatı son dönemde yaşanan değişim-dönüşümün en çok hissedildiği ve modernleşmenin en bariz bir şekilde görüldüğü müessese olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1519

yılında kurulan Reisülküttaplık makamı Osmanlı Devleti'nde Hariciye Nezareti'nin nüvesi olarak kabul bilinmektedir. İlk dönemlerde Nişancı'nın denetimi altında çalışan Reisülküttap, 17. Yüzyılda yapılan düzenlemeler sonucunda Sadrazamın yönetimi altında kendi iç teşkilatını oluşturmuştur. Sultan III. Selim döneminde daimi elçilik ve konsoloslukların kurulmasıyla dış ilişkilerde diplomasi ön plana çıkmış ve dolayısıyla Reisülküttaplık makamı konumunu daha da güçlendirmiştir. Öyle ki Reis Efendi Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle kurduğu diplomatik münasebetlerde amir konumuna yükselmiştir. II. Mahmut dönemi (1808-1839) reformlarının etkisiyle Osmanlı bürokrasisi de daha modern bir görünüme kavuşmuş ve Reisülküttaplık makamı kaldırılarak yerine 1836 yılında Hariciye Nezareti kurulmuştur. Hariciye artık doğrudan padişaha karşı sorumlu ve kendi iç teşkilatına sahip bir idari birim haline getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Osmanlı bürokrasisinin geliştirilmesi ve modernleşmesi sürecinde oldukça etkin bir rol oynayan Nezaret'te 1873, 1908 ve 1912 yıllarında bazı ek düzenlemeler yapılmıştır (Karal, C.5, 2007, s. 153, Akyılmaz, 1999, ss. 291, 306, 311; Girgin, 1992, s. 45).

Bilindiği gibi 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'ne getirdiği siyasi, sosyal ve hukuki düzenlemeler nedeniyle müstesna bir yere sahip olmuştur. Söz konusu ferman, hem Müslüman ve gayr-i Müslim tebaanın devlet nazarında eşit olduğunu vurgulamış, hem de gayr-i Müslim unsurların devlet kademelerinde kamu görevlisi olarak yer almalarını ve resmi unvanlar elde edebilmelerini öngörmüştür (Karal, C.V, 2007, ss. 170-172). Bununla birlikte, Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı hariciye teşkilatının önceden Fenerli Rum Beyleri tarafından idare olunduğunu ancak 1821 Yunan İsyanı'ndan sonra II. Mahmut'un iradesiyle Rum memurların görevlerinden uzaklaştırıldığını ve Rumlardan boşalan kadrolara Müslüman memurların yerleştirilmesini buyurduğunu yazmıştır. Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat'ın mimarı sayılan Mustafa Reşid Paşa'nın Sultan'ın arzu ettiği nizama riayet ettiğini ve dolayısıyla kendi döneminde görevde bulunan bütün hariciye memurlarının Müslüman olduğunu belirtmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, 1980: s. 1). Ayrıca Cevdet Paşa eserinde, Mustafa Reşid Paşa devrinde Osmanlı hariciyesinde görevli kalem mamurlarının hocalığını yapan Sarafin isimli birinden, Arapça tercüme işleriyle ilgilenen bir Maruni'den ve Mustafa Reşid Paşa'nın Fransızca sır katipliğini ve müşavirliğini yürüten Agop Gircikyan Efendi isimli şahıstan başka gayr-i Müslim birinin bulunmadığını kaydetmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, 1980, s. 1; Pamukciyan, 2003, ss. 225-226).

Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslim ahalinin Müslüman unsurlarla tam anlamıyla eşit haklara sahip olduğu şüphesiz 18956 tarihli Islahat Fermanı

ile mümkün olmuştur. Söz konusu ferman, gayr-i Müslim unsurların Osmanlı bürokrasi kademelerinde görev alabileceklerini ve resmi unvanlara sahip olabileceklerini artık kesin bir dille teyit etmiştir. Ancak, Müslüman ve gayr-i Müslim unsurların hukuken eşit sayılması ne Müslümanlarca ne de gayr-i Müslim unsurlarca hoş karşılanmamıştır. Çünkü ön görülen eşit statü birincisinin millet-i hakime konumunu kaybetmesine neden olurken, ikinci grubun ise tamamen bağımsızlık taleplerini karşılamadığı gibi daha önceden Rumları Yahudilerden daha üstün tutan nizam da ortadan kalkmıştır. Ayrıca bütün gayr-i Müslimlerin birer Osmanlı vatandaşı sayılması nedeniyle artık doğrudan padişaha karşı sorumlu hale gelen ve kendi cemaati içindeki otoritesi sarsılan cemaat önderleri fermanın sunduğu eşit statü ilkesine sıcak bakmamışlardır. Mevcut gergin durum nedeniyle Tanzimat Paşaları Ali ve Fuat Paşaları gayr-i Müslim unsurları devlet kademelerinde görevlendirirken temkinli olmaya zorlamıştır. Dolayısıyla, Sultan Abdülmecid (1889-1861) döneminde gayr-i Müslimlerin devlet bürokrasisinde yer almaları yönünde ciddi teşebbüsler yapılamamıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1953, ss. 67-89). Bununla birlikte, Sultan Abdülaziz (1861-1876) saltanat yıllarında, 1866 tarihinde meydana gelen Girit İsyanı gayr-i Müslim unsurların devlet bürokrasisine girmesinde etkili olmuştur. Osmanlı devlet adamları gayr-i Müslim halkın Avrupalı güçlerin güdümünde başlatacakları Osmanlı'dan ayrılma hareketlerini engellemek adına onları da devlet bünyesinde değerlendirme yönünde hareket etmeye itmiştir.

Yukarıda da değinildiği üzere IX. Yüzyılda Osmanlı devlet mekanizması yeniden yapılandırılmış ve bürokrasisi daha da genişlemiştir. Osmanlı bürokratik yapısındaki büyümesi ve modernleşmesi şüphesiz gayr-i müslim unsurların büyüyen yapı içindeki istihdamlarının bir sonucudur. Diğer bir ifadeyle, söz konusu köklü değişim-dönüşüm süreci yaşanırken aynı zamanda kozmopolit bir yönetici zümrenin de Osmanlı bürokrasi sistemi içinde yerini alabilmesinin zemini hazırlanmıştır. Bu bağlamda, Alman Oryantalist Andreas Mordtmann (1811-1879), Sultan II. Abdülhamit (1876-1908) döneminin henüz başlarında Osmanlı bürokrasisinin bir tasvirini sunmuş ve Tanzimat devrinden itibaren bürokrasi aygıtında Hıristiyan memurların sayılarının yıldan yıla hızla arttığına dikkat çekmiştir. Hatta müellif, bu gidişle devletin yakında memuriyet kadrosunda istihdam etmek üzere bir Türk bulamayacağı gibi abartılı bir yorumda bulunmuştur (Mordtmann, 1999, ss. 98, 104-105).

Osmanlı Devleti'nde sanki hiç üst düzey Türk asıllı kamu görevlisi yokmuş gibi bir hava oluşturması son derece abartılı görünmekle birlikte, Mordtmann'ın tespitleri özellikle II. Abdülhamit saltanatının henüz

başlarında, modernleşme ve merkezileşme çabalarının bir sonucu olarak gittikçe genişleyen devlet bürokrasisinde istihdam edilen gayr-i Müslim kamu görevlilerinin ne kadar artmış olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Daha çok Rum veya Ermeni asıllı olan söz konusu gayr-i Müslim kamu görevlilerinin sayısı Abdülhamit döneminde en üst seviyeye çıkmıştır.

Bu çalışmada, II. Abdülhamit döneminde, kurulduğu günden beri Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumlarından biri haline gelen Hariciye Nezareti'nde görev almış olan üst düzey gayr-i müslim devlet memurları incelenecektir. Ayrıca bu çalışmayla, tarih yazımında daha çok Panislamist doğasıyla ön plana çıkan II. Abdülhamit rejiminin hariciyede gayr-i Müslimleri görevlendirmesi, onların siyasi ve hukuki konumlarına nasıl bir etkide bulunduğu gözlemlenmiş olacaktır. Böylece, hariciyedeki üst düzey gayrimüslim bürokratların eğitim durumlarına, eserlerine, devlet hizmetine giriş yöntemlerine, görev aldığı birimler-ülkelere, devlet tarafından kendilerine verilen nişan ve madalyalara ve işledikleri idari suçlara ve aldıkları cezalara değinilecektir. Ayrıca gayrimüslim bürokratların, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren önemli gelişmelerin seyrinde nasıl bir rol oynadıkları incelenecektir.

II. Abdülhamit'in Gayr-i Müslim Hariciye Nazır ve Müsteşarları

Sultan II. Abdülhamit henüz şehzadeliği döneminde bile birçok gayr-i Müslim şahısla bağlantı kurmuş ve birçoğunu kendi yakın hizmetlerinde buldurmıştır. Özel bankeri ve malî danışmanı Zarifi Efendi ile ilişkisini tahta geçtikten sonra da sürdürmüş, 1862'den beri saray tabibi ve 1875'te sertabib olan Mavroyeni Efendi'yi hem Meclis-i Ayan üyesi hem vezir yapmıştır (Kırmızı, 1998, ss. 14-18; Kırmızı, 2017, s. 655)

Konuya hariciye özelinde bakılırsa Sultan II. Abdülhamit döneminde birçok gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşı devlet bürokrasisinde yer almıştır. Bunlar içerisinde en önde gelenlerden biri de şüphesiz ilk gayr-i Müslim Hariciye Nazırı ve Eylül 1871 tarihinde Hariciye Müsteşarlığı'na getirilen ilk gayr-i Müslim olan Rum asıllı Aleksander Karatodori Paşa'dır (1833-1906), (Kılıç, 2009, s. 74). Karatodori Paşa, Sultan II. Mahmud ve Abdülmecit dönemlerinde saray hekimliklerinde bulunan Edirneli İstefanaki Karatodori'nin oğludur. Karatodori, zamanın diğer diplomatları gibi ilk önce Tercüme Odası'nda eğitimine başlamıştır. Daha sonra Paris'te eğitimine devam eden Paşa, hukuk alanında doktora yapmıştır. Paşa, ana dili olan Rumca hariç Arapça, Fransızca, Türkçe, İtalyanca, Farsça, Almanca, Latince

ve İngilizce olmak üzere toplam sekiz lisana sahip ender Osmanlı devlet adamlarından biridir. Mecmua-i Fünun'da yazılar kalem alan Karatodori Paşa çeşitli lisanlarda tercüme eserler de vermiştir. İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Vala'da çalışmaya başlamıştır (Akpınar, 2015, ss. 183, 184-186).

Bilindiği üzere, II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin oldukça sancılı bir süreçten geçtiği dönemde tahta çıkmış ve devletin dahili ve harici birçok önemli meselesini çözmek sorumluluğunu yüklenmiştir. Yine bu dönemde Avrupalı büyük güçler, Osmanlı Devleti'nden azınlıkların hayat şartlarını iyileştirmesini ve özellikle Çarlık Rusya Makedonya'da azınlıklar lehine sonu özerkliğe varacak bir dizi reformlar uygulaması gerektiği konusunda baskılar yapmıştır. Bununla yetinmeyen büyük güçler, Makedonya krizini görüşmek üzere 23 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da Tersane Konferansı'nı toplamışlardır. Yaşanan sorunlar Osmanlı Devleti'ni askeri alanda olduğu kadar diplomaside de birtakım başarılı hamleler yapması gerektiğini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin en buhranlı bir döneminde devleti konferansta temsil etmek üzere Hariciye Nazırı Vekili olarak Aleksandr Karatodori Paşa görevlendirilmiştir Söz konusu konferans II. Abdülhamit'in 23 Aralık 1876'da Meşrutiyeti ilan etmesi suretiyle sonuçsuz dağılmıştır (Küçük, 1988, s. 217). Tersane Konferansı'nda istediklerini elde edemeyen Avrupalı güçler, Osmanlı Devleti'ni azınlıklar lehine reform yapması için baskılarını sonraki yıllarda yine artırmışlardır. 31 Mart 1877'de İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Çarlık Rusya'nın katılımıyla Londra'da toplanan devletler, Balkanlarda yapılmasını istedikleri reformların detaylarını içeren Londra Protokolü'nü ilan etmişler ve Osmanlı Devleti'nin bu protokole göre harekete geçmesini istemişlerdir. II. Abdülhamit 9 Nisan 1877 tarihinde, Osmanlı Devleti'ni her türlü tahakküm ve tahkire müstahak olarak gösteren ve ancak savaşta mağlup olmuş bir tarafa teklif edilebilecek nitelikte bulunan bu protokolü doğal olarak reddetmiştir (Küçük, 1988, ss. 217-218). Londra Protokolü'nün reddine dair müsvedde ise o sırada hariciye müsteşarlığı görevinde bulunan Karatodori Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Böyle Karatodori Paşa diplomasideki maharetini ispatlamış ve diğerlerinin takdirine mazhar olmuştur. Öyle ki Mordtmann protokole verdiği cevabı diplomasinin şaheseri olarak yorumlamıştır (İnal, C.II, 1982, ss. 610-615; Mordtmann, 1999, ss. 302-303).

Protokolün reddedilmesi üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de Eflak ve Boğdan'a girerek Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus kuvvetlerine karşı Doğu'da ve Batı'da gösterilen girişilen çetin mücadelelere Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanmış ve Rus güçleri Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar

gelmişlerdir. Ateşkesin ardından Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması imzalanmış ancak İngiltere'nin araya girmesiyle bu antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde tahakküm kurmasını istemeyen ve kendi aleyhlerine olan maddeleri biraz daha yumuşatmak isteyen İngiltere ve diğer Avrupalı büyük güçler Berlin'de bir konferansın toplanmasını talep etmişlerdir (Karal, C.VIII, 2007, ss. 39, 40-56, 57-73).

1878'de toplanan Berlin Konferansı'nda bütün devletler Başvekil ve Hariciye Nazırları düzeyinde temsil edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ise görev birinci murahhas olarak Hariciye Nazırı Saffet Paşa'ya ve ikinci murahhas olarak Sadullah Paşa'ya tevdi edilmiştir. Ancak Saffet Paşa Hariciye Nazırlığı uhdesinde kalmak suretiyle 4 Haziran 1878'de Sadarete tayin edildiği için (İnal, 1982, ss. 834-835; Pakalın, C.III, 1942, s. 208; C.IV, 1944, ss. 33, 39) konferansta devleti temsil görevi birinci murahhas olarak Sadık Paşa'ya ve ikinci murahhas olarak Karatodori Paşa'ya verilmiştir. Osmanlı hükümeti son anda bir karar değişikliğine gitmiş ve kendisine Vezaret rütbesi verilerek Aleksandr Karatodori Paşa'nın riyasetinde Sadullah Paşa ve Alman asıllı Mehmet Ali Paşa'dan oluşan bir heyetin Berlin'de devleti temsil etmesine karar vermiştir. Aslında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın temsil etmesi gerekirken, bazı müellifler, son anda heyette böyle bir değişikliğe gidilmesini konferans nezdinden Osmanlı'nın psikolojik etki yapmak istediği şeklinde yorumlamışlardır (Karal, C.VIII, 2007, s. 74; Pakalın, C.IV, 1944, s. 82). Gerçekten de Rusya ile yapılan büyük savaşı kaybeden II. Abdülhamit'in, Osmanlı azınlıkları ve sınırları konusunda müzakere yapılacağı Berlin Konferansı'na Karatodori Paşa'yı heyet başkanı olarak göndermekle devletin vatandaşları arasında dini veya etnik herhangi bir ayrımcılık yapmadığına dikkat çekmek istemiştir (Georgeon, 2006, s. 117). Konferans sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın muhteviyatı her ne kadar Osmanlı Devleti'nin aleyhine hükümler içerse de Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda öngörülen şartlara nazaran ehveni şer sayılmıştır. Bunda şüphesiz Karatodori Paşa'nın Osmanlı lehine yapmış olduğu müdahaleler etkin rol oynamıştır.

Aleksandr Karatodori Paşa konferanstan İstanbul'a döndükten sonra ilk olarak Girit Valiliğine atanmıştır. Ancak çok geçmeden Sultan II. Abdülhamit tarafından 4 Aralık 1878'de Osmanlı Hariciye Nazırı olarak tayin edilmiştir. Böylece Karatodori Paşa Osmanlı Devleti'nin ilk gayr-i Müslim hariciye nazırı olarak kayda geçmiştir. Zaten Osmanlı Devleti tarihinde dış ilişkilerin yürütülmesi sorumluluğunun gayr-i Müslim unsurlara bırakılması ilk kez II. Abdülhamit döneminde görülmüştür ve bundan sonraki dönemlerde daha

farklı isimler de Osmanlı hariciyesinde yer alacaktır (Akpınar, 2010, ss. 116, 120; Kılıç, 2009: s. 77; Kırmızı, 2017, s. 655; Pakalın, C.IV, 1944, s. 326) Karatodori Paşa, sekiz ay süren hariciye nazırlığı döneminde Abdülhamit'in güvenini ve takdirini kazanmıştı ki Yıldız Saray'ında kendisine özel bir daire tahsis edilmiştir. Ayrıca Sultan Abdülhamit, gerek azınlıklarla ilgili meseleler ve uygulanacak reformlar hakkında gerekse de Makedonya sorunuyla ilgili konularda muhakkak Karatodori Paşa ile istişarede bulunmuştur. Paşa, Yıldız Sarayı'nın baş tercümanlığı görevine ek olarak, Osmanlı hükümetinin ele aldığı meselelere dair müzakereler ile temasların birçoğunda yer almış ve bir kısmında da fiili görevleri olmuştur. Karatodori Paşa sekiz ay sonra Temmuz 1879'da Hariciye Nazırlığı görevinden azledilmiş ancak onun Yıldız Saray'ındaki tercümanlık görevi vefat tarihi olan 1906'ya kadar devam etmiştir (Akpınar, 2010, s. 122; Kılıç, 2009, s. 77; Pakalın, C.IV, 1944, s. 327).

Sultan Abdülhamit'in Başmabeyincisi Tahsin Paşa hatıratında Aleksandr Karateodori Paşa ve Yıldız Sarayı'ndaki dairesi hakkında şu ifadelere yer vermiştir: "*Son asırlık siyasî tarihimizde bir mevki mahsus sahibi olan Aleksandr Todori Paşa, Osmanlı hükümetinin muhtelif memuriyetlerinde bulunarak derece derece yükseldikten sonra Hariciye Nazırlığına kadar çıkarılmış ve Türk-Rus muharebesini müteakip Berlin'de Prens Bismarck'ın riyaseti altında toplanan kongreye Osmanlı Hükümeti'nin murahhası olarak gönderilmişti. Karatodori Paşa vasi malumata malik, görgüsü ve tecrübesi ziyade, derin tetebbuat ve tetkikatıyla tanınmış bir diplomattı. Sultan Hamid, bu zatın vukuf ve irfanına, tecrübe ve melekesine karşı büyük bir itimat taşır, birçok mühim mesailde onun reyini sorardı. Bu itimat son zamanlarda Karatodori Paşa'ya Yıldız Sarayı dâhilinde bir daire-i mahsusa tahsis ettirecek dereceyi bulmuştu. Karatodori Paşa Dairesi, bir aralık Başkitabet, Başmabeyincilik, Seryaverlik gibi resmi daireler meyanında madud idi.*" (Tahsin Paşa, 1999, s. 408).

Rum asıllı Sava Paşa (1832-1904) Sultan II. Abdülhamit döneminde Osmanlı hariciyesinde müsteşarlık ve nazırlık gibi en yüksek mertebelere çıkabilen ikinci gayr-i Müslimdir. Yanya'da doğan Sava Paşa, doktor Sava Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini Rum mektebinde tamamlayan Sava Paşa, daha sonra Mekteb-i Tıbbiyye'ye devam etmiştir. Tıbbiye mezunu olmasına rağmen Sava hiçbir zaman doktorluk mesleğini icra etmemiştir. Bunun yerine Osmanlı Devleti'nde farklı adli ve idari görevlerde bulunmuştur. İslam tarihi ve medeniyeti hakkında derin merakı Sava Paşa'yı araştırıp okumaya yönlendirmiş ve birçok İslam ulemasıyla tanışmış ve kendilerinden fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca kendisi farklı lisanlarda birçok telif eserler vermiştir (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 158; Mordtmann, 1999, ss. 125-126). Sava Paşa, 1867'de Sadrazam Ali Paşa (1814-1871)

tarafından Girit'in İsfakiye (İsfakya) Sancağına Mutasarrıf olarak atanmış ve Abdülhamit'in iradesiyle "Paşalık" rütbesi verilmiştir. Sava Paşa, 1870'te ise Girit'in Sultaniye Sancağı mutasarrıflığına gönderilmiştir. 1874 tarihinde Mekteb-i Sultani müdürlüğüne tayin edilen Sava, iki buçuk yıllık görev süresince Sultani bünyesinde yer alan Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mühendis Mektebi'nin ders müfredatlarının hazırlanması görevini üstlenmiştir ve diğer eksikliklerinin giderilmesi için mesai harcamıştır. Sava, Şubat 1877'te Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliğine tayin edilmiştir. Valilik görevini yürüttüğü esnada Haziran 1878'de İstanbul'a gelmesi istenen Paşa, Nafia Nezareti'ne atanmıştır. Kısa süreliğine Hariciye Nazırlığı'na vekalet eden Sava, Sultanın iradesiyle 12 Ağustos 1879 tarihinde Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na nasb olunmuştur (Kenanoğlu, 2009, s. 183; Mordtmann, 1999, ss. 126-127; Akpınar, 2010: ss. 76, 102, 120; İnal, C.II, 1982: ss. 780, 791, 900, 975; Pakalın, C.IV, 1944, s. 326; *The Levant Herald*, 1867, s. 1). II. Abdülhamit, Kıbrıs'ın İngilizlere devredilmesine dair kaleme alınan Kıbrıs Muahednamesinin hukuk-u saltanata hanel getirmeyecek şekilde düzenlenmesinden dolayı Sava Paşa'yı takdir etmiştir. M. Kemal İnal'ın eserinde konuyla ilgili yer alan ifadeler şöyleydi: "*Bunun üzerine şevket meab Efendimiz, mukavelenameyi hukuki hükümdara hümayunlarına hanel gelmemek şartıyla tasdik buyuracaklarını beyan Eylemişler ve bu babda evvelce İngiltere devleti namına Leyarddan bir kıt'a sened istemişlerdir. Ol vakt hariciye müsteşarı bulunan Sava Paşa marifetiyle elçiden lâzım gelen teminatı havi sened alınmağla anın üzerine Kıbrıs muahedename malûmu hukuki hükümdari hümayunlarına hanel gelmemek şartıyla deyu tasdik buyrulmuş ve bu vech ile işbu mukavelename ile devleti aliyyeye ika edilmek istenilen mazarratın önü alınmıştır.*" (İnal, C.II, 1982: s. 780). Sava Paşa 19 Ekim 1879 tarihinde Hariciye Nazırlığı'na tayin edildi. Şüphesiz Sava Paşa, Kıbrıs Sözleşmesi'nin yapıldığı dönemde İngiliz Elçisi Layard'dan almaya muvaffak olduğu ve saltanat hukukuna hanel gelmesine engel olan senedin mükafatı olarak nazır tayin edilmiştir (İnal, C.II, 1982, ss. 780-781, 1006-1007; Kenanoğlu, 2009: s. 183; Kırmızı, 2017, s. 655; Kılıç, 2009, s. 72).

Sava Paşa Hariciye Nazırlığı görevi pek uzun sürmedi, Haziran 1880 tarihinde Kiliseler Meselesi nedeniyle nazırlık görevinden affını istemiştir. Osmanlı hükümeti kendisine 5000 kuruş emeklilik maaşı bağlamıştır (Kenanoğlu, 2009, s. 183). 1883 yılında Nafia Komisyonu'na üye olan Sava, 1885 tarihinde ise Girit Valiliği'ne tayin edilmiş ve idari hizmetleri sayesinde Girit Müslümanlarının ve devletin sevgisini ve takdirini kazanmıştır. Yaklaşık iki buçuk yıl süren valilik görevinden sonra Sava Paşa 19 Ocak 1887 tarihinde istifasını sunmuştur. Bu tarihten sonra hiçbir memuriyeti kabul etmeyen Sava Paşa, İstanbul'dan Paris'e giderek yerleşmiş ve vefat tarihi olan 1904'e kadar

ilmi çalışmalarla meşgul olmuştur (Hariciye Nezareti Celilesi Salnamesi 1306 (1889), s. 313) Bürokrasi kariyerinden ziyade ilmi sahadaki çalışmalarıyla ön plana çıkmış olan Sava Paşa gerek Osmanlı Devleti gerekse de yabancı devlet başkanları tarafından birçok devlet nişanı ile onurlandırılmıştır.

Son olarak, *Etude sur la théorie du droit musulman* (I-II, Paris 1892), *Le tribunal musulman* (Paris 1902), *Le droit musulman expliqué* (Paris 1896) gibi çalışmalar Sava Paşa'nın bilenen eserlerindedir.

Sultan II. Abdülhamit döneminde Osmanlı hariciyesinde ön plana çıkan diğer bir isim ise Barutçubaşı Hovhannes Bey Dadyan'ın oğlu Artin Dadyan Paşa (1830-1901) olmuştur. On üç yaşına kadar evinde özel eğitim alan Dadyan, on üç yaşındayken, yani 1843 yılında Paris'e gitmiş ve orada Sainte Barbe ve Louis Le Grand kolejlerinde eğitim görmüştür. Daha sonra Sorbonne Üniversitesi'nde eğitimine devam etmiştir. İstanbul' döndükten sonra 1848 yılında Harbiye Mektebi'nde Fransızca öğretmeni olarak memuriyet kariyerine başlamıştır. Dadyan, 1849 tarihinde ise Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemî biriminde katip olarak çalışmaya başlamıştır. 1854 yılına gelindiğinde ise Hariciye Nezareti Kitabet Dairesi'nde muavinlik yapmağa başlamıştır. Artin Dadyan 1856'de Tercüme Odası'nda çalışmaya başlamıştır. Uzun bir süre tercüme bürosunda devlete hizmet eden Dadyan 1862 tarihinde St. Petersburg Sefareti Katipliği'ne tayin edilmiştir. Petersburg'daki görevini başarılı bir şekilde yürüten Artin Dadyan Paşa, İstanbul'a dönmüş ve 1866 tarihinde Tercüme Odası'ndaki görevine tekrar başlamıştır. Dadyan sonraki yıl ise Şura-yı Devlet Birinci Sınıf muavinliğine atanmıştır. Ayrıca Dadyan, sırasıyla Islahat Komisyonu azalığı, Orman müdürlüğü, Maliye Nezareti müsteşarlığı ve Orman ve Maden İdare-i Umumiye müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Dadyan, 1874 yılında Altıncı Daire-i Belediye'nin başkanlığı görevini üstlenmiştir. Sultan Abdülaziz'in iradesiyle "Bala" rütbesi alan Artin Dadyan, Kostaki Adosiades'in yerine 1875 tarihinde Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin edilmiş ve 1877 yılından önce bu makama atanan tek Ermeni bürokrat olarak kayda geçmiştir. Dadyan bu görevini icra ederken bir aylığına Hariciye Nazırlığı'na da vekalet etmiştir. Dadyan müsteşarlık görevinin yanında, 1875 yılında Nafia Nezareti bünyesinde teşkil edilen Rumeli Demiryolları Tahkik Komisyonu üyeliğine atanmıştır. Buradaki görevi çok kısa sürmüştür (Kılıç, 2012, s. 110; Dabağyan, 2005, ss. 748-51; Dadyan, 2011, ss. 286-87; Kırmızı, 2002, s. 304).

Mahmut Nedim Paşa'nın 11 Mayıs 1876 yılında Sadrazamlık görevinden istifa etmesiyle yerine gelen Sadrazam Said Paşa ile Hariciye Nazırı Saffet Paşalarla anlaşmazlık yaşayan Dadyan müsteşarlık görevinden de ayrılmıştır. Böylece Artin Dadyan, II. Abdülhamit'in saltanatının ilk döneminde azledilmiş

bir halde, kendi köşesine çekilerek uzlet hayatı yaşamaktadır. Bununla birlikte, 1880 yılında Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na yeniden atanmasıyla yeniden memuriyete dönmüştür. Artin Dadyan, 1878 Berlin Antlaşması gereği Osmanlı ile Yunanistan arasındaki sınır meselesini halletmek için oluşturulan komisyonda yer almıştır. Bir yıl sonra, tekrar atanmıştır. Aralık 1884 tarihinde müsteşarlık görevinden azledilen Dadyan, 1885 yılında "Paşalık" rütbesi tevdi edilerek tekrar Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir. Dadyan Paşa, müsteşarlık vazifesi uhdesinde kalmak suretiyle 1887 yılı Ağustos ayında Bulgaristan Fevkalade Komiseri olarak atanmış ve kendisine altın ve gümüş imtiyaz nişanları takdim edilmiştir. Ayrıca kendisi 1888 yılında ise "Vezirlik" rütbesine layık görülmüştür. Artin Dadyan Paşa vefat tarihi olan 1901'e kadar on altı yıl Hariciye Müsteşarı olarak görev yapmıştır. Dadyan Paşa ayrıca, İspanya hükümeti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İran gibi birçok devletin tevdi ettiği nişan ve madalyalarla onurlandırılmıştır (Kılıç, 2012: s. 111; Demirel, 2007, s. 150; Dadyan, 2011, ss. 286-287; Akpınar, 2010, ss. 132-133; Dabağyan, 2005, ss. 750-51, 752-53; Kırmızı, 2017, s. 655; Hariciye Nezareti Salnamesi 1306 (1889), s. 313).

Artin Dadyan Paşa, iktidarın merkezini Babıali'den Yıldız Sarayı'na nakleden Sultan Abdülhamit'in, Avrupa basınındaki Osmanlı haberleri ve boğazlar meselesi gibi birçok ve sürekli istişarede bulunduğu biri haline gelmiştir. Sultan, Osmanlı Devleti'ne ve kendi iktidarı hakkında Avrupa basınına yansıyan her türlü havadis hakkında Dadyan Paşa'nın fikrini sormuştur (Demirel, 2007, s. 150). Ayrıca Abdülhamit Dadyan Paşa'ya özellikle kendisinin takip etmesini istediği bazı hususi görevler de vermiştir. Abdülhamit, Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve ölümüne dair birtakım bilgi ve belgelerin, Sadullah Paşa'nın (Viyana Sefiri) elinde olduğundan şüphelenmekte, hatta Abdülhamit, Sadullah Paşa'nın Abdülaziz'i tahtından indirip ölmesine neden olan darbeci ekibin içinde yer aldığını düşünmektedir. Dolayısıyla Sultan, söz konusu belgelerin kendisine verilmesi konusunda Sadullah Paşa ile irtibata geçmesi için Dadyan Paşa'ya talimat vermiştir. Dadyan Paşa, Sadullah Paşa ile iletişime geçmiş ancak bahsedilen belgelerin kendisinde olmadığını bildirmiştir. Bir ara Sadrazam Said Paşa duruma müdahale etmek istemişse de Dadyan Paşa, görevin hassasiyeti nedeniyle Sadrazama bu duruma karışmamasını söylemiştir (Akyıldız, 2008, s. 432).

Yukarıdaki hizmetleri bir yana, Sultan Abdülhamit aslında daha çok Ermeni sorunu konusunda Dadyan Paşa'nın desteğine ihtiyaç duymuştur. Abdülhamit, nasıl ki Makedonya sorunu konusunda Aleksandr Karatodori Paşa'nın hizmetlerinden istifade ettiyse, Ermeni sorunuyla ilgili de Dadyan Paşa'yı arabulucu olarak kullanmıştır. Gerçekten de Abdülhamit Ermeni

cemaati ile sağlıklı bir iletişim kuramamıştır. Sultan gerek duyduğunda Arap, Arnavut veya Kürt ileri gelenleri veya bu bölgenin eşrafiyla rahatça görüşme imkanına sahipken, Ermenilerle görüşme ve ortak noktada buluşma noktasında hepten karmaşık bir tabloyla karşılaşmıştır. Abdülhamit patrikler ve katolikoslar vasıtasıyla iletişim kurmak istemişse de onların cemaat içerisindeki otoriteleri de sorgulanmıştır. Dolayısıyla Sultan Abdülhamit, “zaten zor olan bir diyalogu kurabilmek için, aslında pek de bir temsil yetkisi bulunmayan Artin Paşa Dadyan gibi şahsiyetlere başvurmak zorunda kalmıştır.” (Georgeon, 2006, s. 328)

Sultan II. Abdülhamit dönemi Osmanlı hariciyesinde yüksek mertebelere kadar yükselen diğer bir gayr-i Müslim ise Naum Paşa’dır (1851-1911). Maruni-Katolik kökenli Naum Paşa, 1850’de İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Doktor Cebrail Efendi’nin oğlu olan Naum Paşa Rum mektebinde eğitimini tamamlamıştır. Naum Paşa’nın memuriyet kariyeri 1868 yılında tayin edildiği Tahrirat-ı Hariciye Kalemî’nde başlamıştır. Berlin Konferansı’nda Osmanlı Devleti’ni temsilen birinci murrahas olarak katılan Aleksandr Karatodori Paşa’nın katipliğini yapmıştır. Naum Paşa, 1879 yılında Rusya ve Avusturya-Macaristan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma müzakerelerine katip sıfatıyla katılmıştır. İlk kapitülasyonlardan itibaren gelişen Osmanlı diplomatik antlaşmalar silsilesini ezbere bilecek kadar meziyet ve maharete sahip olduğu iddia edilen Naum Paşa, kendi dönemindeki Hariciye nazırlarına müşavirlik de yapmıştır (Kılıç, 2009, s. 96). Dadyan Paşa gibi, Naum Paşa da Yunan hududunu görüşmek üzere oluşturulan komisyonda yer almıştır. Naum Paşa, 1880-1891 yılları arasında sırasıyla Hariciye Odası Mühimme Müdürlüğü’nde, Kalem-i Mahsusa Müdürlüğü’nde, Tahrirat-ı Hariciye Kitabeti’nde ve Petersburg Sefarethanesi birinci katipliğinde yararlı hizmetlerde bulunmuştur. 1891 yılına gelindiğinde ise Naum Paşa’nın “Bala” rütbesine layık görülmüş, bir yıl sonra da “vezir” rütbesi verilerek Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı’na tayin edilmiştir. Buradaki görevi kısa sürmüş ve İstanbul’a dönüşünde Abdülhamit’in iradesiyle Naum Paşa’ya Hariciye Müsteşarlığı verilmiştir. Abdülhamit döneminin sonlarına kadar bu makamda kalmayı başarmıştır. 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle kurulan Said Paşa Hükümeti’nde (22 Temmuz-4 Ağustos 1908) Nafia Nazırı olan Naum Paşa, kabinenin istifa etmesinden sonra tekrar müsteşarlık görevine dönmüştür. Sultan II. Abdülhamit’in 26 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmesiyle Naum Paşa Paris Sefiri olarak tayin edilmiş ve 1911’deki vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 185, 216-217, 247; Pakalın, C.IV, 1944, ss. 82, 247; Kılıç, 2009, ss. 96, 154; İnal, C.II, 1982, s. 883).

II. Abdülhamit'in Üst Düzey Gayr-i Müslim Diplomat ve Temsilcileri

Sultan II. Abdülhamit'in tahta cülus ettiği 31 Ağustos 1876 günü itibariyle Osmanlı Devleti Londra, Paris, Berlin, Roma, Viyana, Petersburg ve Tahran'da yedi tane büyükelçilik açmış bulunuyordu. Söz konusu sefaretlerin arasında özellikle Londra Büyükelçiliği genellikle gayr-i Müslim bürokratların görev aldığı bir merkez olmuştur. Bu bağlamda özellikle büyükelçiliği yıllarca deruhte etmiş olan Kostaki Musurus Paşa (1807-1891) ve ailesi Londra ile özdeşleşmiştir. Kostaki Musurus Paşa, Girit kökenlidir, yani Rum'dur. Babası Pavlos, 18. yüzyıl sonlarında İstanbul'a göçmüş ve Eflak beylerinin hizmetine girmiştir ve daha çok tüccarlık yapmıştır (Kırmızı, 1998, s. 35; Şafak, 2006, ss. 32, 34). Musurus Paşa, 1832 yılında Sisam Prensi İstefanaki Bogoridi'nin refakatine girmiş ve onun adına, vekaleten Sisam'ı beş yıl idare etmiştir. İstefanaki'nin kızıyla evlenmiştir. 1840 yılında Atina Sefiri olarak tayin edilen Musurus, maruz kaldığı bir suikast girişimi sonucunda sakatlanmıştır. Sultan Abdülmecid'in iradesiyle 1848 yılında Viyana Sefaretine atanmıştır. Kostaki Musurus Paşa, 1851 yılına gelindiğinde ise Kostaki Musurus Paşa, otuz beş yıl boyunca bu görev yapacağı Londra Büyükelçiliğine tayin edilmiştir (Kırmızı, 1998: s. 35; Kırmızı, 2002, s. 304; Akpınar, 2010, ss. 100, 131; Şafak, 2006, ss. 17-22; Pakalın, C.IV, 1944, ss. 194, 269). Sefaret bünyesinde bulunan bir müsteşar ve iki katipten; müsteşar olanı Musurus Paşa'nın kardeşi Pavlaki Bey; katiplik görevlerini ise Paşa'nın iki oğlu yürütmüştür. Musurus Paşa aynı zamanda Hollanda ve Belçika nezdinde de sefir atandığı için her yıl bir defalığına mahsus olmak üzere Lahey ve Brüksel'e gitmiştir. Sultan Abdülaziz, 1867'de çıktığı Avrupa seyahati esnasında Paşa'ya "Vezirlik" rütbesini de takdim etmiştir. Londra Sefareti'nin etkisi daha 1881 yılında, Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Hint Adaları ile münasebetlerinde görülmeye başlamıştır. Sefir Musurus Paşa, İngiltere'nin sömürgesi altındaki Müslüman bölgelerdeki gelişmeleri merkeze iletip, merkezin talimatlarını da bölgeye ve Osmanlı temsilciliklerine aktarmada bir köprü vazifesi görmüştür. Bu arada Musurus Paşa kendi istediği şeyleri yaptırmak için hükümeti etkileyecek bir konuma gelmiştir (Eraslan, 2019, s. 341; Kırmızı, 1998, s. 35; Kılıç, 2009, s. 118; Şafak, 2006, s. 27). Polonyalı mültecilerle irtibata geçip Londra'da Rusya aleyhine gösteriler düzenleyen Musurus Paşa, ayrıca İngilizlerin Türk aleyhtarlığını dizginleyecek basın faaliyetleri de yürütmüştür.

1851'den 1885 yılına kadar büyükelçilik görevinden sonra, yaşının ilerlemesi gerekçesiyle emekliye sevk edilen Kostaki Musurus Paşa 1891 yılında vefat etmiştir. Onun vefatından sonra, Londra Sefareti'nde yirmi yıl birlikte çalıştığı oğlu İstefanaki Musurus Paşa 1902'de Londra'ya büyükelçi

tayin edilmiştir. Üç yıllık Roma Sefirliği (1881-1884) tecrübesi de olan İstefanaki Paşa, 1907'de vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 167; Kırmızı, 1998, s. 36; Kırmızı, 2002, s. 304; Kılıç, 2009, ss. 154, 228; Şafak, 2006, s. 35).

Sultan V. Murad döneminde (Mayıs-Ağustos 1876) Viyana Büyükelçiliği'ne tayin edilmiş olan sabık Rumeli Valisi Bulgar asıllı Aleko Bogoridi Paşa (1822-1910) Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıktığı esnada görevinin başında bulunmaktadır. İstanbul'da dünyaya gelen Aleko Paşa, Osmanlı devlet adamlarında İstefanaki Bey'in oğludur. Aleko Paşa, Fener Rum Erkek Mektebinde öğrenim görmüş, daha sonra Almanya'da hukuk okumuştur. Abdülhamit'in saltanatı döneminde ancak bir yıl daha görevini icra eden Aleko Paşa, daha sonra Sultanın iradesiyle azledilmiş ve yerine sabık Paris Sefiri Esad Paşa atanmıştır (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 172; Kırmızı, 1998, s. 37). Aleko Paşa'nın görevden alınmasına dair başka rivayetler de ileri sürülmüştür. Bunlardan bir tanesi, 93 Harbi sırasında Sultan'a Bulgar kökenli olduğu ve ailesinin geleneklerinin Babıali'ye daha fazla hizmet etmeye izin vermediğini belirten bir mektup yazarak istifa ettiği yönündeki iddiadır. Ayrıca Aleko Paşa'nın Mithat Paşa ile yakınlık kurmuş olmasının azledilmesine neden olduğu yönünde başka bir iddia da mevcuttur (Kılıç, 2009, ss. 128, 190, 196).

Osmanlı Devleti'nin belirlemiş olduğu nizama göre Abdülhamit cülus ettiği sırada Orta Elçilik olarak bulunan Roma Sefareti'nde yukarıda ismi zikredilen Esad Paşa göre yapmaktadır. Esad Paşa'nın görevden alınmasının ardından yerine 1877'de Turhan Bey tayin edilmiştir. Turhan Bey'in Roma Sefirlik görevi dört yıl sürmüş ve ondan sonra bu makama daha önce de değinildiği üzere Kostaki Musurus Paşa'nın oğlu İstefanaki Paşa tayin edilmiştir. Çocukluğunun Atina, Viyana, Londra Avrupa başkentlerinde geçmesi nedeniyle ana dili Rumcanın yanı sıra Fransızca, İngilizce ve İtalyanca'yı öğrenmiştir. Üniversiteyi ise Fransa'da bitirmiştir. İstefanaki Paşa, Mart 1881 yılı itibariyle Büyük Elçilik konumuna yükseltilen Roma Sefareti'ndeki hizmetini 1907'de vefatına kadar sürdürmüştür (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 172; Kırmızı, 2002, s. 304; Şafak, 2006, s. 27).

Yukarıda zikredilenlerin dışında Osmanlı Devleti'nde Madrid, Bükreş, Belgrad, Atina, Brüksel, Çetine, Washington ve Lahey olmak üzere sekiz Orta Elçilik birimi bulunmaktadır. Sultan Abdülmecid tarafından 1868 yılında açılan Washington Sefareti'nde ilk elçi olarak Blak Bey isminde bir gayr-i Müslim görev almıştır. Blak Bey'in yerine 1873 yılında tayin edilen Ligoraki Arastarki Bey Sultan II. Abdülhamit 1876'da tahta çıktığında görevinin

başında bulunmaktadır. Ligoraki Bey'den boşalan yere 1883 tarihinde ise elçiliğe Ferik Tevfik Paşa tayin edilmiştir (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 173).

Abdülhamit'in tahta çıktığı esnada Atina Sefareti'nde 1874'te tayin edilen Yanko Fotyadi Paşa bulunmaktadır. Dört yıl sonra Fotyadi Paşa'nın yerine Tevfik Bey Maslahatgüzar olarak atanmıştır. Atina Sefirliği'nden sonra, kısa bir süre Floransa Sefareti, ardından Şura-yı Devlet Azalığı yapmış olan Fotyadi Paşa ise 1878'de "vezaret" rütbesi verilerek Girit Valiliği'ne tayin edilmiştir. Aynı zamanda Kostaki Musurus Paşa'nın bacanağı olan Fotyadi Paşa 1892 yılında ise vefat etmiştir (Kırmızı, 1998, s. 37). Atina Sefareti 1883 yılında yeniden Orta Elçilik statüsüne dönüştürülerek tekrar Tevfik Bey elçi olarak görevlendirilmiştir (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), s. 174).

Sultan Abdülmecid, 1854'te açılan Lahey-İstokolm Sefarethanesi'ne önceden Berlin Sefirliği makamında bulunmuş olan Karacabeyzade Kostaki Bey'i tayin etmiştir. Sultan Abdülhamit tahta oturduğu sırada Kostaki Bey bu görevini hala sürdürmektedir. Bununla birlikte, 1877 tarihinde Abdülhamit'in iradesiyle onun yerine Murad Efendi atanmıştır (Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885), ss. 174-175).

Brüksel Sefarethanesi 1857 yılında açılmış ve ilk olarak Ermeni asıllı bir Maslahatgüzar olan Diran Bey tayin edilmiştir. 1875 yılında Orta Elçilik seviyesine yükseltilmiş ve Karatodori Efendi elçi olarak atanmıştır. Karatodori Efendi, Abdülhamit döneminde buradaki görevine devam etmiştir (Hariciye Nezareti Celilesi Salnamesi 1306 (1889), ss. 379-383).

Osmanlı Devleti, bahsedilen Büyük ve Orta elçiliklerin yanı sıra Liverpool, Atina, Pire, Şıra, Bakü, Marsilya, Tebriz, Mesina, Korfu, Malta, Tiflis, Batavya, Hocabey, Batum, Kalas, Triyeste; Napoli ve Barcelona gibi merkezlerde konsolosluklar açmıştır. Abdülhamit döneminde bu konsolosluklarda da gayr-i Müslim diplomatlar görev yapmıştır. Bunlardan genel hatlarıyla bahsetmek gerekirse şöyle sıralanabilir: Liverpool Baş şebbenderi Dimitri Mavrokordato Efendi; Atina ve Pire Baş şebbenderi Karabet Dakes Efendi; Şıra Beş şebbenderi Leon Peşeni Efendi; Marsilya Baş şebbenderi Dimitri Mavroyani Efendi; Mesina Baş şebbenderi Yusuf Zeki Efendi; Malta Baş şebbenderi Yusuf Dominyan Efendi; Korfu Baş şebbenderi Manuk Azaryan Efendi; Hocabey Baş şebbenderi Fevzi Franko Efendi; Kalas Baş şebbenderi Maksim Efendi; Triyeste Baş şebbenderi Meleka Yanapulo Efendi ve Barselona Baş şebbenderi Yusuf Pozik Azaryan Efendi (Tuncer ve Tuncer, 1997, ss. 153-154; Kılıç, 2009, s. 303). Zaman zaman görev yerleri

değişmiş olsa da zikredilen gayr-i Müslim temsilcilerin isimleri buldukları temsilcilik veya konsolosluklarla özdeşleşmiştir.

Bu çalışmada sadece Abdülhamit dönemi Osmanlı hariciyesine odaklanılmış ancak Osmanlı bürokrasisinin muhtelif kademelerinde görev alıp burada zikredilmeyen birçok gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşı da mevcuttur. Yıllarca hariciyede çalışmış olan Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey, hatıratında 1890'lı yılların başında Osmanlı hariciyesindeki gayr-i Müslim memurlar ve diğer bürokrasi kademelerindeki gayr-i Müslim mevcudiyeti hakkında detaylı bir tasvir yaparak şöyle yazmıştır: “*Hariciye Müsteşarı, Abdülmecid zamanından itibaren Osmanlı Devleti'nin barutçubaşılık gibi büyük bir emniyet ve kazanç mevkiini ellerinde tutan Dadyan Ailesi evladından, Artin Dadyan Paşa idi... Hariciyemizin en mühim erkânını hep Ermeni vatandaşları teşkil ediyordu. Müsteşar Muavini yine Ermeni İlyas Efendi idi. Bu zat evrakın havalesiyle meşgul olurdu. Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi, sonradan rütbe-i vezaretle Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı'na tayin edilmiş olan dirayet ve ehliyet sahibi Naum Efendi idi. Dilleri iyi dönmeyen hariciye odacıları Laum Efendi derlerdi. Çok geçmeden bu zatın yerine, Abdülaziz devrinde hizmetimize girerek ihtida etmiş bulunan Mösyö de Chateauneuf'un oğlu Fransa'da ziraat tahsil ederek Nafia Nezareti'nde ziraat müdürü olan Nuri Bey tayin edilmişti... Hariciye Hukuk Müşavirliğinde evvela Alman Geşer Efendi ile Gabriel Noradunkyan Efendi vardı... Divan-ı Hümâyûn mütercimi evveli Davud Efendi ve sanisi Nişan Efendi, gayet selis Türkçe yazar ve tercüme yapar çalışkan ricalden olup her ikisi de çok zaman bu makamlarda kalarak “Bala” rütbesine çıkmış “tipik” yani vazifelerine bağlı Babıâli memuru idiler. Nişan Efendi'nin biraderi Safer Efendi de Tahrirat-ı Hariciye Kalemî müdürü olup geçen Harbi Umumiye kadar devlet hizmetinde bulunmuş çalışkan, fakat adam yetiştirmeye pek hevesli olmayan bir şefi. Şifre Kalemî müdürü Haçik Efendi adında o zamanki şifreleri ezberine almış kadar meleke sahibi, fakat çok kumar müptelası babacan bir adamdı... Evrak müdüriyetinde, sabahtan akşama mahzen-i evraka pire gibi inip çıkan, yine Ermeni Mihirdat Efendi vardı. Bunun maiyetinde Leon Bey isminde aynı cevvaliyet ve faaliyetle koşan genç bir memur bulunmakta idi... Tahrirat-ı Hariciye kalemî mümeyyizi olan Yusuf Franko Beyin, Türkçesi o kadar kuvvetli değil idiyse de Fransızcası pekiydi. Hariciye muhasebecisi Haçik Efendi, Sarralar Kethüdası mütevefa Kevork Efendi'nin oğlu olmakla hesap işinden anlayan bir memur olup Meşrutiyet'te Köstence başkonsolosluğuna tayin edilmiştir... Matbuat-ı Hariciye Müdüriyetinde, Keçecizade İzzet Molla torunu erbab-ı kalemden Macit Paşa'ya halef olarak Simon Efendi bulunuyordu. Tabiiyet Müdürlüğü vazifesini İstevraki Efendi götürüyordu. Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'nden belli başlı hülefadan Rupen Efendi, Kirkor Efendi, Hattat Dikran Efendi ve bunlar arasından kibarane tavrı ve ciddiyetiyle kendisini*

sevdirmiş, sonradan Ferid Paşa devrinde tahrirat-ı hariciye kitabetine kadar çıkmış, Ermeni Katolik patriklerinden Hasun Efendi'nin küçük oğlu Hasun Efendi ile Çıracı Efendi bulunduğu gibi sefaretlerimizde mesela Atina Sefiri Gadban Efendi vesaire gibi daha birçok Ermeni memurumuz vardı. Rumlarda ise en yüksek makamlara çıkmış olanlar pek çoktu. Mesela Londra'da evvela Kostaki Musurus Paşa, halefi Rüstem Paşa (Polonyalı Bilinsky ailesinden olup bu ismi almıştı) yeğeni Alfred Rüstem Bey bilahare ihtida ederek Ahmed Rüstem adıyla Washington büyükelçiliğine kadar çıkmış çok vatanperver, ateşli ve lüzumundan fazla atak ve azim ve iman sahibi yüksek kabiliyette devlet ricalinden olmuştur... Yine Londra'da Kostaki Antopulos Paşa, daha evvel vaktiyle Berlin Kongresi'nde bulunarak büyük bir vukuf ve salâbetle hukukumuzu müdafaa etmiş olan Aleksandr Karateodori Paşa, Roma'da Musurus Paşazade İstefanaki Bey, Lahey'de Misak Efendi, Washington'da Sertabib-i Şehriyari vüzeradan Mavroyeni Paşazade Mavroyeni Bey, konsolos ve kâtipliklerde de Türk unsurundan ziyade Ermeni ve bilhassa Rum memurlar kullanılmakta idi.” (Söylemezoğlu, 1949, ss. 54-59)

Yine başka bir müellif ise Yıldız Sarayı'nı, Abdülhamit'in liyakat ve sadakat esasına dayanarak kadrolarını oluşturduğu bir “gayriresmî parlamento” olarak değerlendirmiştir. Yazının devamında devletteki her dini, ırki ve içtimai zümrenin temsil edildiğini belirtmiştir. “Avrupalılar, Müslümanlar, yerli Hıristiyanlar, ‘süper alafranga’ kalem efendileri ve en muhafazakâr tarikat şeyhleri, Yıldız Sarayı'nda birlikte çalıştılar.” diye yazarak II. Abdülhamit dönemi bürokrasisindeki heterojen yapıya dikkat çekmiştir (Çetinsaya, 2012, s. 132).

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti tarihinde gayr-i Müslim unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı alan Osmanlı diplomasisi olmuştur. Bunda; gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının daha çocukluktan itibaren almış olduğu yüksek seviyeli eğitim sayesinde kendilerini çok iyi yetiştirmeleri, farklı dillere vakıf olmaları ve başta Batı dünyası olmak üzere çok farklı ülke ve kültürleri tanımış olmaları şüphesiz çok etkili olmuştur. Özellikle 1856 tarihli Islahat Fermanı'ndan sonra modern anlamda ortaya konan toplumsal eşitlik prensibi ile imparatorluğun çok renkli ve kültürlü dokusunu koruma iç güdüsüyle hareket eden Osmanlı Devleti, gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının nazırlık, müsteşarlık veya elçilik gibi bürokrasinin ve diplomasinin yüksek mertebelerinde kabul görmelerini sağlamış ve zamanla bu uygulama devletin önemli bir gerçeği haline dönüşmüştür.

Zaman için mevcut sosyo-politik durumu daha iyi benimseyen Osmanlı Devleti'nin idari birimlerinde hizmet veren gayr-i Müslimlerin mevcudiyeti niceliksel olarak her geçen gün artmıştır. Osmanlı Devleti tarihinde, birçok gayr-i Müslim unsurun memur veya diplomat olarak devlet kademelerinde en yoğun bir şekilde yer aldığı dönem Sultan II. Abdülhamit dönemi olmuştur. Diğer bir ifadeyle, devletin en buhranlı evrelerinden olan Abdülhamit dönemi ile gayr-i Müslim Osmanlı unsurlarının bürokrasideki görünürlüğü en yüksek seviyelere ulaştığı bir dönem olmuştur. Şüphesiz bu sayısal artışın yanı sıra birçok gayr-i Müslim memur veya diplomat çalışmaları ve üstün hizmetleriyle Osmanlı bürokrasi ve diplomasisinde niteliğin artmasında da etkin rol oynamıştır.

Şunu hatırlatmak gerekir ki II. Abdülhamit dönemi ve rejimi için yapılan genellemeler ve genel ideolojik tanımlamalar tarihi hakikatlerle örtüşmeyebilir. Abdülhamit dönemindeki uygulamaların hepsi Hamid rejimin Pan-İslamist ruhuna uygun bir şekilde gerçekleşmemiştir. Ayrıca, Abdülhamit döneminde İslamcı bir politikanın takip edilmesi devlet bünyesindeki gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının göz ardı edildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü Osmanlı bürokrasisindeki gayr-i Müslim memur ve diplomatların sayısal olarak artışı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasına denk gelmiştir. Yani, Osmanlı Devleti'ne dört bir yandan Müslüman nüfus akınının olduğu ve devletin Müslüman nüfus oranını oldukça büyüdüğü bir döneme isabet etmiştir. Bu durum aslında Abdülhamit rejiminin Pan-İslamist doğasını vurgulayan anlatımlarla çelişkili görünmektedir. İslamcılık ruh ve şuurunun en yüksek seviyelere çıktığı Abdülhamit dönemi, aynı zamanda devlet kademesindeki gayr-i Müslim memur ve diplomatların sayısının arttığı dönemdir. Aslında, Osmanlı mozaığının yapısını korumayı hedefleyen Sultan'ın ve dönemin devlet adamlarının gayr-i Müslim unsurları özümseme ve onları Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline getirmeye yönelik tutumları gayet doğal uygulamalar olarak karşılanmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri:

Hariciye Nezareti Celilesi Salnamesi 1306 (1889)

Salname-i Nezaret-i Hariciye 1301 (1885)

Kitaplar:

Ahmed Cevdet Paşa (1980). *Maruzat*, (Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ahmed Cevdet Paşa (1953). *Tezakir, 1-12*, (Yay. Haz.: Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Akpınar, Mahmut (2010). *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya).
- Akpınar, Mahmut (2015). "Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)" *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (35), ss. 173-205.
- Akyıldız, Ali (2008). "Sâdullah Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akyılmaz, Gül (1999). "Reis-ül Küttablık Müessesesinin Önem Kazanmasına Yol Açan Gelişmeler ve Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, (04-08 Ekim 1999)*, (III. Cilt-I. Kısım), (ss. 279-312). Ankara: Belleten.
- Çetinsaya, Gökhan (2012). "Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)", (Ed. Coşkun Çakır), *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat* içinde, (ss. 125-148), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Dabağyan, Levon Panos (2005). *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dadyan, Saro (2011). *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Demirel, Fatmagül (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Eraslan, Cezmi (2019). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Georgeon, François (2006). *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Homer Kitabevi Yayıncılık Ltd. Şti.
- Girgin, Kemal (2005). *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982). *Son Sadrazamlar, C. II-IV*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi - Nizam-ı Cedid ve Tanzimat, C. 5*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kenanoğlu, M. Macit (2009). "Sava Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, Musa (2009). *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara).
- Kılıç, Musa (2012). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.31, S.51, ss. 93-124.
- Kırmızı, Abdulhamit (1998). *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara).
- Kırmızı, Abdulhamit (2017). "II. Abdülhamid'in Hıristiyan Memurları", F. Gün, H.İ. Erbay (Eds.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde, (ss. 654-664). (İstanbul: TBMM Milli Saraylar.
- Kırmızı, Abdulhamit (2002). "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı" *Divan, İlmi Araştırmalar*, S.13, ss. 295-306.
- Küçük, Cevdet (1988). "Abdülhamid II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mordtmann, Andreas David (1999). *İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, (Çev.: Gertraude Habermann-Songu). İstanbul: Pera Yayıncılık.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1942). *Son Sadrazamlar ve Başvekiller, C.3*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1944). *Son Sadrazamlar ve Başvekiller, C.4*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

- Pamukciyan, Kevork (2003). *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali (1949). *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene 1892-1922*. İstanbul: Şaka Matbaası.
- Şafak, Nurdan (2006). *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul).
- Tahsin Paşa (1999). *Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- The Levant Herald (26 November 1867[14 November 1283]).
- Tuncer, Hadiye ve Tuncer, Hüner (1997). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

